

DOMOKOS MARIANN

A folklorisztika szövegfogalmi és textológiai gyakorlata

A néprajzi-folklorisztikai ismeretszerzés elsődleges és sokáig kizárólagos módja az élő hagyományból származó adatok szövegszerű rögzítése, archiválása, rendszerezése és közreadása volt. Ennek ellenére a folklorisztikának nincs explicit és definitív szövegfogalma. Ehelyett a gyakorlatban azt tapasztaljuk, hogy sajátosan rétegzett, történetileg változó és lényegében véve intuitív szövegfelfogások és értelmezési stratégiák jellemzik a folklórszöveg-rögzítés és -kiadás eljárásait. A folklórszöveg, népköltési szöveg definiálása és értelmezése körül tapasztalható eredendő bizonytalanság abból fakad, hogy a vizsgálati tárgy, a szóbeliség által fenntartott hagyomány megragadhatósága és reprodukálhatósága önmagában véve is problematikus. Tanulmányom ebből a szemléleti alapállásból azokat a textológiai dilemmákat szeretné általánosságban ismertetni, amelyekkel speciálisan a folklóralkotások gyűjtése, lejegyzése, közzététele és értelmezése során szembesül a kutató. A szöveg fogalmára vonatkozó elméleti kérdések felvetését azért tartom időszerűnek, mert meggyőződésem, hogy a magyar folklorisztikai szöveggkritika megújítása megkerülhetetlen feladat. Egy olyan megközelítést javaslok, amely az eddigieknél sokkal tudatosabban fordul a folklórszövegek történetisége és keletkezése felé, és számot vet saját filológiai-textológiai tradíciójával. Számos folklór-textológiai probléma feloldására elgondolkodtató irányt adhat egy új, folyamat alapú és lejegyző-központú szövegfogalom, ami az eddigieknél élesebb fényben és árnyaltabban láttathatja a gyűjtőknek és lejegyzőknek a szöveg keletkezésében játszott szerepét. Bár megállapításaim a történeti folklorisztika terén végzett kutatásokon, elsősorban a népmesegyűjtés és -lejegyzés módszertanának vizsgálatán alapulnak,¹ érvényességük bizonyos megszorításokkal tárgyban (más műfajokra) és időben (akár a legújabb folklórjelenségekre) is kiterjeszthetők lehetnek. Reményeim szerint az oralitásra vizsgálati tárgyként tekintő más tudományágak képviselői számára is hasznos szempontokkal szolgálnak.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont BTK Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Részletesen: Domokos Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

A szájhagyomány által fenntartott szövegek iránti érdeklődés a magyar művelődésben a 18. század végétől adatolható. Az értékmentés szándékával történő gyűjtések a 19. század elejétől fogva már egyre tudatosabban szövegtörzsek létrehozására irányultak.² Mire a folklorisztika intézményesülése a 19. század végén lezajlott, közel egy évszázada formálódtak már a szóbeliség emlékeinek rögzítése során érvényesített sajátos szövegkezelési eljárások, melyek egyrészt megalapozták, másrészt azonban korlátok közé is szorították a szaktudományos folklorisztika textológiai gyakorlatát. Érdekes kiindulásként meghatározni azt, hogy miben áll a folklór, vagy szűkebben véve a népköltési alkotások megszüvegezésének problematikája és milyen koncepcionális elképzelések azonosíthatók mögötte. A népköltési alkotások verbális szintjének (szövegeinek) megragadása és interpretálása nyelvi jelek segítségével valósítható meg, ugyanakkor a folklór mégsem csupán irodalmi vagy nyelvészeti, sokkal inkább egy komplex, társadalmi jelenség. A folklórhoz/népköltészethez³ társított közismert, bár távolról sem kizárólagos jellemzők (szájhagyományozás, variabilitás, szerzőtlenség) alapvetően annak *szóbeliséghez kötődő és közösségi létmódjából* fakadnak. E tulajdonságok mentén szoktak hagyományosan különbséget tételni folklór- és irodalmi szövegek között. E hipotetikus közegfelosztás szerint az irodalmi szövegnek az írásbeliség volna a terepnuma, létrejötté szerzőhöz kötött, megjelenési formája stabil, míg a népköltészet alapvetően az oralitáshoz kapcsolódik, anonimitás és instabil szövegfogalom jellemzi. Az az elképzelés, miszerint létezik egy halmaz, amelyben az irodalmi szövegek volnának, és van egy attól elkülönült, a folklóralkotások számára fenntartott másik, inkább csak teoretikus modellként működik (ha egyáltalán); a halmaz elemeinek egymásra hatása régóta nyilvánvaló.⁴ A szétválasztáson alapuló megközelítésnek azonban megvan az a gyakorlati haszna, hogy fenntartja a diszciplináris kereteket, és hatékonyan segíti a tudományágak önértelmezését.

2 A tudományszak kialakulásának történetéhez lásd: GULYÁS Judit, „A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848)”, in *Magyar néprajz I.: 1. Táj, nép történelem*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011): 127–142.

3 Nem gondolom, hogy a folklór és a népköltészet egymással teljesen azonosítható volna, e tanulmányban mégis több helyen használom a két fogalmat felváltva. Ennek legfőbb oka az, hogy a népköltészetten kívüli folklórjelenségek (pl. népszokás, néphit vagy akár a néptánc) lejegyzésének irányába is nyitva szeretném hagyni megállapításaim érvényességét. A két fogalom közti különbségtételről részletesen lásd: MIKOS Éva, „A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége”, in *Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 59–68 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

4 Az önértelmező irodalom és a szájhagyományozó folklór kölcsönhatása a folklorizmus és a folklorizáció ellentétes irányú folyamataival is igazolható, de talán a közköltészeti kutatások szolgáltatják a legnyilvánvalóbb bizonyítékokat a merev kettéválasztás tarthatatlanságára. A közköltészet fogalmáról: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűz- és motívumtörténeti vizsgálata*, Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004), 11–30; Csörasz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 15–35.

A folklorisztika 19. század végén lezajló intézményesülését megelőző időszakban a népköltészet kutatói számára az említett irodalmi szövegfelfogás viszonyítási pontként funkcionált. A folklorisztika részben az irodalmi alkotások írásbeli jellegével szemben határozta meg érdeklődése tárgyát és annak közegfüggő sajátosságait, másrészt azonban az esztétikai alapú, műfajokban elgondolt folklórértelmezést alapvetően orientálta az irodalom művészetfelfogása és szövegkezelése. A folklorisztika az irodalmi szövegek tanulmányozásából leszűrődött tapasztalatok alapján alakította ki a szövegfolklorra vonatkozó elképzeléseit, ezt jelzi a népköltészet *folklór jellegű irodalomként* való azonosítása is.⁵ Mindemellett az a felfogás, hogy a folklór meghatározó sajátossága a szóbeliség, csak szigorú megszorításokkal érvényes, a szóbeliség ugyanis egyrészt nem csak a hagyományos népi kultúrára jellemző, másrészt a folklór eleve sokszorosán összetett kapcsolatban áll más mediális közegekkel is.⁶ A folklór a szóbeliség–írásbeliség reláción kívül is vizsgálható, tekintettel egy jellegzetes sajátosságára: adott megnyilvánulás (előadás) keretén belül az önkifejezés különböző módjai (akusztikus, vizuális, verbális) egyidejűleg, szinkretikus egységben jelennek meg. A folklorisztika szövegfelfogását a kezdeti óta azonban alapvetően a folklór és benne a népköltészet orális, száj-hagyományozó jellegéről kialakított elképzelések határozzák meg.

A folklorisztika és a szóbeliség sajátos viszonyára jellemző, hogy a szájhagyományozás részben éppen amiatt tételeződik értéként, mert a nem rögzített, változó formában létező jelenségek tűnékenyebbek, ebből fakadóan veszélyeztetettnek és megmentésre szorulónak minősültek.⁷ Honti János ugyan még a nagyarányú 20. századi, intézményesen szervezett folklórgyűjtések előtt rámutatott arra, hogy a rögzítetlenséget nemcsak pusztulásként lehet értelmezni, véleménye szélsőségesen extrémnek minősült, és jobbára visszhangtalan maradt.⁸ A népi kultúra értékesnek és megőrzendőnek ítélt elemei rögzítésére irányuló törekvések képezték mindenkor a néprajzi-folklorisz-

5 VOIGT Vilmos, „Folklór”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI ISTVÁN, (XIII–XIX:) JUHÁSZ ILDIKÓ, 19 köt., 3:222–229 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 3:222. Részletesen: VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1972)

6 A kommunikációs technológiák egymást kizáró, szóbeliség és írásbeliség oppozícióján alapuló leegyszerűsített elgondolása helyett a szóbeli hagyomány árnyaltabb modellezését nyújtja például John Miles Foley médiaalapú megközelítése, mely a szövegek különböző létmódjainak egymásba játszódsát teszi leírhatóvá. E rugalmas mediakategória-rendszerben Foley az emberi kommunikáció három nagy „verbális piacterét” (orális, textuális és elektronikus közegeket) különböztet meg egymástól. John Miles FOLEY, „Verbal Marketplaces and the Oral-Literate Continuum”, in *Along the Oral-Written Continuum: Types of Texts, Relations and Their Implications*, eds. Slavica RANKOVIĆ, Leidulf MELVE and Else MUNDAL, 17–37 (Brepols: Turnhout, 2010).

7 GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása” in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Identitások és médiák 2, 11–29 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015).

8 Honti abból indult ki, hogy a néphagyományok *összegyűjtése* meglehetősen távol esik a néphagyomány megmentésének programjától. E program véleménye szerint három (megkérdőjelezhető) előfeltevésen alapult: 1. a néphagyomány pusztul, 2. elvesztése kárt jelent és 3. megmentésére a folklórgyűjtő hivatott. HONTI János, „A néphagyományok megmentéséről”, *Debreceni Szemle* 8 (1934): 219–226.

tikai vizsgálódások kiinduló feladatát. A néprajztudományok módszertani alapfogalma emiatt a gyűjtés, mely egy sajátos reprodukáló, archiváló, dokumentáló cselekedet megjelölésére szolgál és amelynek tárgya és módszere folytonos változásban van. Textológiai szempontból lényeges körülmény, hogy a gyűjtés során megvalósuló mediális és kulturális váltás hozza létre a tanulmányozható folklórszöveget. A folklórgyűjtéseket a kezdetektől fogva gyakorlatilag máig meghatározza a 24. óra képzete, azaz annak feltevése, hogy a gyűjtő feladata a tünező, de az utolsó pillanatban még megragadható néphagyomány rögzítése. Az idővel versenyt futó gyűjtő idealizált-heroizált képe végigkíséri a népköltési gyűjtések történetét. Az e felfogásból eredő sürgető cselekvési terv és annak megvalósítására irányuló törekvések mellett azonban még a 20. században is kevesebb kutatói figyelem jutott a gyűjtött adatok értelmezésére vagy általánosabb episztemológiai kérdések megfogalmazására. A folklorisztikai megismerés során felmerülő kérdések reflektálttá tétele azért is különösen fontos és izgalmas feladat, mert a folklóralkotások eleve többféleképpen mediatizáltak. Egyrészt az élő folklór nem azonosítható annak nyelvi jelekkel kódolt változatával, többek között azért sem, mert mint utaltunk rá, nem csupán verbális, de eredeti létmódjában akusztikus és vizuális módokon is megnyilvánul.⁹ Másrészt abban a textualizációs folyamatban, amíg a népinek tekintett alkotásokat és jelenségeket az értelmiség képviselői tudományosan tanulmányozhatóvá teszik, a folklórszövegek eltérő mediális (szóbeliség–írásbeliség–nyomatás) és kulturális (népi–elit) közegeket is érintenek.

A folklorisztika alapvető ismeretelméleti problémája az, hogy az érdeklődésére számot tartó, szóbeli kommunikáció megnyilatkozásai csak rögzítés révén válnak dokumentálhatóvá, visszakereshetővé és elemezhetővé. Mindez azt eredményezi, hogy a gyűjtő kénytelen megkonstruálni saját vizsgálati tárgyát.¹⁰ A folklorisztikai textológia legnagyobb paradoxona tehát éppen abban áll, hogy a megismerhető, hozzáférhető, reprodukálható folklórszöveget a szövegrögzítés során a *gyűjtő* maga *hozza létre*.¹¹ A szöveg a lejegyzés révén válik a tudományos diskurzus részévé, melynek eredménye-

9 Adott situációban az előadó hang- és arcjátéka, gesztusai, mozgása, térhasználata is az előadás szerves részét képezi. A mesemondással kapcsolatban többen is felfigyeltek a mese látványelemeinek jelentőségére: BÉRES András úgy fogalmazott, hogy a „jó mesemondó előadása egyben színjáték is.” BÉRES András, „Mai mesélő alkalmak”, *Ethnographia* 66 (1955): 433–444, 441. Kovács Ágnes kalotaszegi gyűjtésén szerzett tapasztalatai alapján az élőszavas mese szövegének vizualizációs jelentőségére hívta fel a figyelmet. Arról, hogy a mese cselekményét az előadó és a hallgatósága ösztönösen képsorként értelmezi lásd: Kovács Ágnes, *Kalotaszegi népmesék*, 2. köt., Új magyar népköltési gyűjtemény 5–6 (Budapest: Franklin-Társulat, 1943), 1:48. Raffai Judit igyekezett megragadni a mese látványelemeit egy erre a célra kialakított jelrendszer segítségével. RAFFAI Judit, *A mesélő ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 117–157.

10 A filológiai probléma mögötti esztétörténeti folyamatokra világít rá Niedermüller Péter a nemzeti kultúra megalkotásához létrehozott 19. századi szövegek kapcsán: NIEDERMÜLLER Péter, „Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a XIX. században”, *Ethnographia* 101 (1990): 96–103.

11 Elizabeth C. Fine klasszikussá vált megfogalmazásában ugyanez a gondolat: „Surely one of the great ironies for the folklorist is the making of a folklore text.” Elizabeth C. FINE, *The Folklore Text: From Performance to Print* (Bloomington: Indiana University Press, 1984): XI. Az orális alkotások textualizációjának lehetőségeiről lásd: Lauri HONKO, ed., *Textualization of Oral Epics* (Berlin–New York: de Gruyter, 2000);

képpen az olvasó előtt nem maga a népköltés, csupán annak a lejegyző(k) munkája során létrehozott írott, standardizált szövegváltozata jelenik meg.¹²

Érdeemes egymástól világosan elhatárolni elsődleges és másodlagos folklórszövegeket, hiszen a szóbeliségben elhangzott-előadott, verbális és nem verbális közlésmódok kíséretében megjelenített szöveg soha nem azonos annak a társadalmi-kulturális kontextusából kiragadva lejegyzett másodlagos változatával. A fent leírt közegváltás(ok) következményeképp a gyűjtés során végérvényesen elválik egymástól az elsődleges, az oralitásban élő jelenség annak rögzített, tárgyiasult lenyomatától. E megkülönböztetés a folklorisztika-elméletben ugyan nem ismeretlen, érzésem szerint azonban mégsem kellőképpen tudatosított az, hogy a szövegrögzítés során egy minőségében más produktum, *új entitás* jön létre.¹³ Az elsődleges szóbeli alkotás és annak az írásbeliségben megjelenő másodlagos jele közti határ elmosódottságát jelzi, hogy nincs is külön terminus e két jelenség leírására, a folklorisztika jellemzően mindkettőt ugyanazzal a fogalommal (*folklórszöveg*) véli megragadhatónak. A másodlagos szöveg megjelenése részben az eredeti, elsődleges szövegtől részben azonban a gyűjtő aktuális szerepfelfogásától függ, a folklorisztikában a szöveg emiatt történetileg változó viszonyfogalom.

Az eddigiekből is világos, hogy folklorisztikai textológia a gyűjtéssel, illetve a gyűjtés kontextusában elhangzott szöveg megformálásával kezdődik. A szöveg megalkotását mint érvényes textológiai eljárást sokáig legitímálta a jó gyűjtőről kialakított azon elképzelés, miszerint a kompetens, a közösségi hagyományt jól ismerő gyűjtő, a folkloralkotásnak mintegy társszerzőjeként bizonyos keretek között felhatalmazással rendelkezik a népköltési szöveg létrehozására.¹⁴ Ezt a kutatási tárgyhoz való, „alkotó jellegű” hozzáállást a szaktudományos folklorisztika kialakulása óta az autentikusságot sértő gyakorlatnak tekintik, elviekben tehát nem megengedett. Ugyanakkor a társszerzőként elgondolt gyűjtői szerepfelfogás bizonyos szempontból (egyéni tévesztések ki-

Else MUNDAL and Jonas WELLENDORF, ed., *Oral Art Forms and their Passage into Writing* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2008).

12 David E. GAY, „Inventing the Text: A Critique of Folklore Editing”, *Folklore* 14 (2000): 98–117.

13 Hasonló jelenséggel szembesül napjainkban a muzeológia a kulturális örökség digitális lenyomatainak létrehozása során. A digitális technológiáknak a klasszikus kulturális örökség-felfogásra gyakorolt hatásáról lásd: Fiona CAMERON and Sarah KENDERDINE, ed., *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse* (Boston: MIT Press, 2007).

14 E gondolat legnagyobb hatású megfogalmazása Arany Jánostól származik, aki a jó gyűjtőt a jó mesemondóval azonosította, a szöveg módosítás kereteit a narrációban jelölte ki, a tartalmi beavatkozást normasértésnek minősítette („[...] elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem”). ARANY János, „Eredeti népmesék”, in ARANY János, *Prózai művek 2.: 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11, 326–342 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 329. Arany László Benedek Elek ismert milleniumi mese- és mondagyűjteménye kapcsán ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg, amikor úgy nyilatkozott, hogy az élőszó esetlegességeit szándékosan felidéző tévesztéseket nem tartja írásban szükségszerűen reprodukálendő jellemvonásnak. -R. [ARANY László], „Magyar Mese- és Mondavilág”, *Budapesti Szemle*, 80. köt., 216. sz. (1894): 473–478, 476.

igazíthatósága, illetlen szöveghelyek cenzúrázása stb.) mégsem tűnt el, látenszen igen szívósan, bizonyos értelemben napjainkig tovább él.¹⁵

A folklórisztikai érdeklődés számára mindig is a népköltészet hiteles dokumentálása tételeződött célként,¹⁶ ez a törekvés azonban nem mindig és nem feltétlenül eredményezett hiteles szövegeket, ellenben igen hatékonyan relativizálta magát a hitelesség fogalmát.¹⁷ Folklórszövegek esetében nem létezik (nem létezhet) tökéletes másolat, mivel az írásbeliségben a szövegek másként működnek, mint a szóbeliségben, a gyűjtő a lejegyzés során kisebb-nagyobb mértékben hol szándékoltan, hol öntudatlanul, de mindig megváltoztatja a szöveget. A kreatív reprodukálásban megvalósuló (korszakoként változó, de mindig meglévő) gyűjtői gyakorlat révén a gyűjtő a lejegyzés során óhatatlanul is beleírja saját magát is a folklórszövegbe. A gyűjtő kreativitására a másodlagos szöveg létrehozásakor nemcsak koronként, de műfajonként is eltérő mértékben nyílik lehetőség, az állandósult(abb) formában létező alkotások (pl. népdal, ballada) esetében nyilvánvalóan kevesebb, a hosszabb kötött és kötetlen prózaepikai alkotások (pl. mese és monda) lejegyzése során sokkal több tér nyílik a gyűjtői invenciók kibontakozására. De bármilyen folklórjelenség írásbeli lejegyzése során megmarad a lejegyző kreativitásának játéktere, az elkerülhetetlenül szükséges és a még megengedhetőnek minősített gyűjtői beavatkozások keretei között.¹⁸

A folklórisztika textológiai gyakorlatában a szöveghűség tehát relatív fogalom, csak a gyűjtés céljának és lehetőségeinek függvényében, viszonylagosan tud érvényesülni, melyet az adott korban az ideális szövegről alkotott elképzelések, az elsődleges folklórszöveg műfaji sajátosságai (pl. terjedelem, ritmizáltság) és az elérhető gyűjtési technológia (hang- és képrögzítés elérhetősége) határoz meg.

A népköltési szövegek textualizációjára vonatkozó tudományos minimum-előírások a folklórisztika intézményesülése óta egyre részletesebbek, a gyakorlatban való megvalósulása azonban meglehetősen sok egyedi jellegzetességet és hullámzó színvonalat mutat.¹⁹ Az eltérő szintű beavatkozások különböző hitelességi státuszú másodlagos szövegeket eredményeznek, melyek megítélése szakmai elvárások és technikai

15 Az erotikus és obszcén folklór publikálhatóságáról részletesen lásd: DOMOKOS Mariann, „Illetlenség és közerkölcs: A folklórszöveg-közlések rejtett korlátairól”, 2021 (megjelenés előtt).

16 A hitelesség történeti kontextusban való értékelése azért fontos a folklórisztika számára, mert az autenticitás-konceptió a tudományos diskurzus alapvető legitimációs hipotézise annak 19. századi kezdetei óta. A hitelesség folklórisztikai önértelmezésben játszott szerepéről: Regina BENDIX, *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies* (University of Wisconsin Press, Madison, 1997).

17 Lauri HONKO, „Text as Process and Practice: The Textualization of Oral Epics”, in Lauri HONKO, ed., *The Textualization of Oral Epics*, 3–56 (The Hague: Mouton, 2000), 3.

18 Részletesen: DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században”, in NEUMER, szerk., *Médiák és váltások...*, 30–42.

19 Közel fél évszázada készült el a folklóralkotások kiadására vonatkozó eddigi legrészletesebb útmutató: VOIGT Vilmos és BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, Szerkesztési irányelvek 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

adottságok alapján változik, objektív értékelésük azonban a szövegrögzítés elveinek és a gyűjtés körülményeinek részletes dokumentációja nélkül szinte lehetetlen.²⁰

De bármilyen szigorú követelményeket is teljesít a gyűjtő, a folklórszöveg előállításának folyamatában mindig aktív szereplő marad. Látható, hogy a rögzített folklórszövegnek elengedhetetlen alkotóeleme maga a gyűjtő, ahogyan textológiai szempontból a szöveg szerves részét képezi a gyűjtés kontextusának dokumentálása. A néprajzi gyűjtés nem a szó papírra kerülésével megvalósuló egyszeri aktus, sokkal inkább egy folyamat, melynek során adott, egyedi jelenségről gyakran több közreműködő részvételével számos szövegváltozat készül (első lejegyzés, korrigált lejegyzés, tisztázat, publikált változat stb.). A többnyire csak nyomtatásban élénk kerülő redukált, korrigált, szerkesztett folklórszövegek mögött filológiai szövegsorozatok állnak, melyek egymáshoz való viszonyát a hagyományos folklór-textológiai gyakorlat hajlamos evolúciós fejlődési sorban szemlélni (hiszen a gyűjtő mindenkor az általa elképzelt legépebb, legteljesebb szövegváltozat létrehozására törekszik). E felfogás azt eredményezte, hogy a valaha rögzített folklórszövegeknek csupán töredéke hozzáférhető, s a fennmaradt kéziratok, gépiratos szövegek (sőt fonográfus, gramofonos, magnetofonos hangzó változatok) közzétételére nem is történtek különösebb erőfeszítések. Ha azonban az adott folklóralkotás mögé felsorakoztatható filológiai szövegvariánsokat nem alá-fölrendeltségi viszonyban képzeljük el, hanem egymással egyenrangú változatoknak tekintjük, akkor a folklór-textológia számára a genetikus kiadások távlatai nyílhatnak meg.

A folklorisztikában a *filológiai szövegváltozatok* feltárására azért nem irányult módszeres és tudatos kutatói figyelem a múltban, mert az érdeklődés előterében egy másfajta változat, a szájhagyományban élő *folklorisztikai változat* állt. A folklórszöveg sajátossága, hogy nemcsak a közegváltásokat megvalósító gyűjtés, dokumentálás (lejegyzés, szerkesztés, kiadás) során jönnek létre változatok, de már az elsődleges szöveg is csak változatokkal írható le.²¹ A folklór lényegeként tételezett variabilitás a maga sokszínűségében gyakorlatilag rögzíthetetlen, így a szóbeli szövegek közegfüggő változékonysága a folklorisztika egyik alapproblémájaként jelentkezik. A folklorisztika szövegfelfogása lényegében véve azért problematikus, mert egy olyan minőség leírását célozza, amelyet a szövegállandóság hiánya jellemez, emiatt a folklorista szükségszerűen *instabil szövegfogalomban* gondolkodik. A szövegfolklorisztikai textológia középpontjában tehát tradicionálisan nem a rögzített, végleges és lezárt szövegek, hanem a hagyomány által fenntartott, nyitott és folyton változó formában létező alkotások állnak. A közöség alkotóerejének jellemző megnyilvánulásaként értett, általánosított minőség azon-

20 A folklóralkotások kritikai kiadásának szabályzata a hitelességi fok szerint többféle státuszú szöveget különböztet meg egymástól, nevezetesen: „hiteles szöveg, tartalmában hiteles szöveg, nyelvi formájában átírt szöveg, pontatlanul feljegyzett szöveg, erősen átírt szöveg, nagyobb részben hiteles szöveg, részben kétes hitelű szöveg stb.” Nem ad azonban eligazítást arra vonatkozólag, hogy mi alapján sorolható be adott szöveg az egyes kategóriákba. Uo., 26.

21 *Filológiai változatnak* az egyszer lejegyzett szöveg egymástól különböző írásbeli (kézírásos, gépirásos, nyomtatott) változatait tekintjük. *A folklorisztikai változatok* azok a különböző feljegyzések, amelyek „egy-egy alkotás különböző alkalmakkal vagy különböző előadók által való közléséből származnak”. Uo., 25.

ban csak az egyedi, változékony és változó megnyilvánulásokon keresztül érhető tetten; ez utóbbiak értékelésére jellemző, hogy az sohasem önmagában, hanem mindig az általánoshoz viszonyítva történik. A népköltési gyűjtések célja voltaképpen ennek az elvont, általános magnak a megragadása az egyedi jelenségek leírásának segítségével.

E tanulmány az egzakt folklorisztikai szövegfogalom hiányából indult ki. Eddig azonban még nem esett szó arról, hogy a folklorisztikának éppen azért nincs pontos és jól definiált szövegfogalma, mert szövegfelfogása a folklorisztikai és nem a filológiai változatok köré szerveződik. A folklóralkotások kontextusfüggő, előadásról előadásra változó pillanatnyi megjelenési módjára a folklórelmélet a *variáns* fogalmát alakította ki. A variabilitás, a változatokban való létezés a folklór talán legmeghatározóbb sajátossága, olyannyira, hogy a változatok nélküli jelenségek (invariánsok) folklór jellege megkérdőjelezhető, vagy legalábbis komoly fenntartásokkal kezelendő.²² Bár a „szóahagyomány filológiája”²³ a variáns köré szerveződik e kifejezés a folklór-textológia szempontjából gyakorlatilag önellentmondás, ugyanis olyan speciális szöveg megjelölésre szolgál, amely nem önmagában véve érdekes, csak mint egyfajta gazdatest tarthat számot a gyűjtők érdeklődésére. A variáns csak abban az esetben minősül megőrzendőnek, ha képes magában hordozni a folklór feltételezett, elvont lényegét, a közösség tudását. A variáns mindig valaminek (dallam, típus, motívum stb.) a konkrét változatoként jelenik meg, a variáns és a típus vagy a variáns és a motívum egymáshoz való viszonya tehát a konkrét-absztrakt relációval írható le.

A folklórtextológiában a gyűjtő által létrehozott szöveg ellentmondásosságán túl a másik nagy paradoxon, hogy a gyűjtés a konkrét változatokon keresztül valójában az absztrakt minőség megragadását célozza.²⁴ Ehhez igazodik a folklórszövegek sokáig kizárólagos, a típusokat és motívumokat bemutatni hivatott publikációs gyakorlata, mely egyrészt azt eredményezte, hogy a már ismert vagy a töredékes alkotások nem minősültek közlésre méltónak, másrészt a gyűjtő az egyedi szöveg helyett annak ideális változatát kívánta reprodukálni és tett meg ennek érdekében minden tőle telhetőt. Bár a folklorisztikában az *ultima manus* elve a konkrét szövegek esetében tökéletesen értelmezhetetlen (ki tekinthető szerzőnek, melyik az utolsó szerzői változat?), az abszt-

22 A variáns és invariáns folklorisztikai értékeléséről lásd: ORTUTAY Gyula, „Variáns, invariáns, affinitás: A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei”, in *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti tudományok osztyálynak Közleményei IX.*, szerk. SZABÓ Imre, Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztyálynak közleményei, 195–238 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

23 Ortutay Gyula kifejezése, rámutatva az irodalmi szövegfilológiától való eltérésekre: *uo.*, 196.

24 A szövegfolklorisztikai rendszerezések alapjai a különböző típus- és motívumkatalógusok, amelyek az egyedi jelenségeket metaszövegekké formálják, ezeket pedig műfajok és/vagy témák szerint rendezik. A jelenleg érvényes nemzetközi mesetípus-katalógust Hans-Jörg Uther német folklorista állította össze, mely az Antti Aarne (1910) és Stith Thompson (1928, 1961) nevéhez fűződő korábbi katalógusok felülvizsgálatával jött létre. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 köt. Folklore Fellows Communication, 284–286 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004). A motívum-index első változatát az 1930-as években adták ki (1932–1936), majd az 1950-es években jelent meg a kibővített és korrigált változat: Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, 6 köt. (Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958).

rakt típus leírhatóságának összefüggésében mégis felvethető.²⁵ Ebből a szempontból a közzétett szöveg az egyedi sajátosságokkal szemben egyfajta közösségi szerzői szándékot hivatott képviselni, melynek rekonstruálása, kiigazítása, helyreállítása a gyűjtőnek nemcsak lehetősége, de feladata is. Talán ennyiből is látszik, hogy a gyűjtő szerepe a megőrzésre érdemes variánsok, motívumok és típusok felismerésében, kiválasztásában és megszövegezésében rendkívül nagy.

A kérdés további boncolgatását mellőzve összegzésként arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy a szóbeli szövegek helyreállításában gondolkodó és e felfogás mentén formálódott folklorisztikai textológia számára új irányt jelenthet egy stabilabb és a lejegyzett szövegek keletkezését hangsúlyozó, folyamat alapú szövegfelfogás. Egy ilyen szemlélet segíthet láthatóvá tenni a szövegkonstruálódás folyamatát, s általa pontosabban körvonalazható a gyűjtő/lejegyző szövegalkotó és -alakító szerepe.

A magyar népmesék textualizációja a gyűjtéstől a kiadásig

1. Fésületlen falusi vadóc vagy nemes vad

Az eddigiekben azt próbáltam meghatározni, hogy milyen főbb sajátosságok jellemzik a népköltési alkotások megszövegezését és alapdilemmáit (többféle mediatizáltság, közzefüggő változékonyság). A továbbiakban leszűkítve a vizsgálódást egyetlen műfajra (műfajcsoportra), a magyar népmese-gyűjtés- és kiadás textológia-történetébe szeretnék bepillantást nyújtani annak érdekében, hogy a szövegek létrehozásával és közzétételével kapcsolatos kérdések gyakorlati megvalósításáról is képet alkothassunk.

A népmese műfajának értéként való tételezése és a tudatos gyűjtése iránti törekvések elfogadottsága a magyar művelődésben csak a 19. század második harmadától kezdve tapasztalható, ami a népdalhoz viszonyítva jókora megkésettiséget mutat. Az ezt megelőző időszakra a véletlenszerű és esetleges szövegrögzítés jellemző, melyek népköltészetként való értékelését és értelmezését óvatos bizonytalanságok jellemzik.²⁶ Gaal György 1822-ben adta ki németül *Mährchen der Magyaren* című gyűjteményét, melyet a magyar folklorisztikai tudománytörténet az első mesegyűjteményként s egyszerűsrimind az első folklórkötetként tart számon.²⁷ Innen datálva meseszövegeink közreadása közel két évszázados hagyománnyal rendelkezik, a történeti szövegek kriti-

25 ORTUTAY, „Variáns, invariáns...”. 200.

26 A 18. századból ismert egyetlen olyan magyar nyelvű meseszöveg-együttes, amely később nyomtatásban is megjelent, az 1789-re datált sárospataki kéziratos korpuszban található. Az ebből készített válogatást lásd: FAZEKAS Zsuzsa, szerk., *Három vándorló Királyfirul való Historia: A sárospataki kéziratos népmese-gyűjtemény (1789)*, utószó, jegyz. BENEDEK Katalin. ([Budapest]: Európai Folklór Intézet-L'Harmattan Kiadó, 2004). E kiadás azonban nem a kéziratokat, hanem Gulyás József 1931-es csonka forráskiadását vette alapul: *A sárospataki kéziratos népmese-gyűjtemény* (Sárospatak: A Sárospataki Főiskola négyszázados jubileuma alkalmából kiadja a theologus ifjuság Sárospatak, 1931).

27 Georg von GAAL, *Mährchen der Magyaren* (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822). E 17 szöveget tartalmazó, németül kiadott gyűjtemény majd később Majláth János kötetének szövegköz-

kai igényű kiadásának azonban máig sincsen kialakult gyakorlata.²⁸ Ennek a feltűnő diszkrpanciának az oka egyfelől abban rejlik, hogy a magyar folklorisztikában a történeti vizsgálatok sohasem jelentettek igazán termékeny kutatási irányt, másfelől a mesekutatók figyelmét a legutóbbi időkhöz más, sokkal sürgetőbbnek ítélt feladatok költötték le (meseszöveg-gyűjtés, katalogizálás).²⁹

Nincs pontos adatunk arra vonatkozólag, hogy mennyi a lejegyzett, illetve a hozzáférhető magyar népmesék száma. Kovács Ágnes az 1956-ig megjelent mesék áttekintése alapján készített statisztikájában hozzávetőleg 3000 kiadott és további 3000-4000 kéziratos magyar népmeseszövegre utalt.³⁰ Voigt Vilmos évtizedekkel később már az egyéni ségkutató iskola gyűjtési eredményeit is figyelembe vehette, becslése szerint a lejegyzett magyar népmesék száma körülbelül húsz-huszonötezerre tehető.³¹ A népmese a magyar folklórban a leghosszabb prózaepikai műfaj, melynek memorizálását ugyan számos formai-szerkezeti sajátosság segíti, az elhangzásnak megfelelően rögzítése egyike a legnehezebben kivitelezhető textualizációs feladatoknak. Solymossy Sándor erre való tekintettel úgy fogalmazott, hogy a mese a folklorista „nemes vadja”.³²

A folklórról való gondolkodás és a népköltési alkotások gyűjtésének történetében (főként a paradigmaváltások körül koncentrálódva) időről időre fellángolnak a lejegyzések hitelessége/hiteltelensége körül zajló polémiák. A prózaepikai műfajcsoportok esetében különösen gyakran merülnek fel kérdések a hangrögzítést megelőzően a szubjektív lejegyzéssel létrehozott szövegek hűségi fokát illetően.³³ A 19. század első

lései azt a célt szolgálták, hogy a külföld számára reprezentatív válogatást nyújtsanak a magyar népi prózaepikából, átdolgozott formában.

28 Számos kéziratos mesegyűjtés maradt részben vagy teljes egészében kiadatlan (hogy csak néhány 19. századi gyűjtést említsék: Gaal György, Erdélyi János, Kriza János, Kazinczy Gábor stb.), így a magyar népmesék egy nagy részének nem csupán kritikái, de semmilyen kiadása sem létezik, sőt nem jelentéktelen az az anyagmennyiség, amelynek még az azonosítása sem történt meg.

29 A magyar nyelvterületen a 20. század második felében is voltak még aktív mesélő közösségek, ezeknek a regisztrálása nyilvánvalóan prioritást élvezett a történeti szövegtörzsek feltárásával és kiadásával szemben. Emellett Kovács Ágnes irányításával évtizedekig zajlott a *Magyar népmesekatalógus* kötetekének előkészítése, amelyben a szerkesztők a kiadott és a feltárt kéziratos magyar népmesék típusonkénti osztályozását és rendszerezését végezték el: MNK 1–10/1. *Magyar népmesekatalógus*, főszerk. Kovács Ágnes (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982–2001).

30 Kovács Ágnes, *Népmesegyűjtés*, Útmutató füzetek néprajzi adatgyűjtéshez 3 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–Néprajzi Múzeum Ethnológiai adattár, 1956).

31 VOIGT Vilmos, „Mese”, in VOIGT Vilmos, szerk., *A magyar folklór*, 221–302 (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 242. E hatalmas szöveganyag egységes és teljes archívumi rendszerezésére, valamint az ez alapján elkészített új, kiegészített és korrigált magyar mesekatalógusra egyelőre csak nagyon távoli célként gondolhatunk. Erről bővebben: MAGYAR Zoltán, „A Magyar Népmese Archívum és az új magyar népmese katalógus (típus és motívumindex): Eredmények és feladatok, előmunkálatok és tudományos szintézis”, *Ethnographia* 129 (2018): 26–68.

32 „A népmese felkutatása és pontos lejegyzése már nagyobb utánjárást, ügyességet és hivatottságot igényel. Ez a folklorista igazi »nemes vad«-ja, a miért fáradni, kinyomozni, a mit zsákmányként megszerzeni már érdemes és lelki elégtétellel járó foglalkozás.” SOLYMOSY Sándor, „Népdalgyűjtés, mesegyűjtés”, *Ethnographia* 25 (1914): 280–288, 283–284.

33 Elég csak utalni a Kriza János vagy Benedek Elek meséi kapcsán lezajlott vitákra, összefoglalásaikat lásd: Kovács Ágnes, „Kriza János népmeséinek hitelessége”, in *Kriza János és a kortársi eszméaramlatok*.

felétől kezdve a szerkezetileg ép, tartalmilag teljes, kerek egész és nem melleleg esztétikai szempontból értékesnek minősített meséket keresték a gyűjtők, melyekről úgy gondolták, hogy a nemzetépítés szempontjából hitelesebben tükrözik vissza az általuk elképzelt népi kultúrát, mint a töredékes vagy kevésbé karakteres stílusú változatok.³⁴ A magyar népmesék gyűjtésének történetén átvonuló egyik fő probléma abban nyilvánul meg, hogy hogyan lehet hűségesen meseszövegeket dokumentálni a színhagyományból anélkül, hogy a mese esztétikuma sérülne. A két szempont egyidejű érvényesíthetőségének problematikus voltát jól jelzi, hogy az már a legkorábbi magyar nyelvű műfaj-antológia, Erdélyi János 1855-ös mesekötete kapcsán kritikaként felvetődött. Ipolyi Arnold, aki a magyar mitológia rekonstruálása érdekében maga is kiterjedt folklórgyűjtést folytatott a 19. század derekán, Erdélyi meseszövegközlési eljárása kapcsán úgy nyilatkozott, hogy a mesék közzétételekor a szóbeliséghez való hűség és a népnyelvi sajátosságok megtartása mellett a szövegek „simaságát nélkülözhetetlen kellékek” tartja, emiatt az elbeszélést „homályossá”, „kelletlenné” tevő darabos, töredékes változatok szövegére vonatkozóan a szerkesztők számára egyértelműen a gyűjtött szöveg módosítását javasolta.³⁵ Ipolyi fogalmazta meg azt az elvet, amely programmá később Arany János nagyhatású Merényi-bírálatára alapján formálódott, miszerint a meseszövegek közzététele során az előadásra nézve a „jobb és folyékonyabb előadású” mesemondók narrációja a követendő példa. Arany János a jó mesegyűjtő a jó mesélővel való azonosításán alapuló felfogása egybevág Ipolyi nézőpontjával, bár Arany János, majd Arany László szerint is, Merényi László már a másik szempont, a hitelesség ellen is vétett, amikor meséinek megformálásába túlzott mértékben avatkozott be.³⁶

Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról, szerk. KRÍZA Ildikó (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 33–46; KOVÁCS Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmesekutatás” *Ethnographia* 72 (1961): 430–440; GULYÁS Judit, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita”, in *A népköltészet terített asztalánál: Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5.*, szerk. BENEDEK Katalin, 25–46 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011).

- 34 Az elképzelés mögött a korban uralkodó grimmi mitológiai mesefelfogás állt, mely szerint a mesék egykor mítoszok voltak, a színhagyomány epikus szövegbázisa alapján rekonstruálható a hajdani mitológiai rendszer. Az ennek jegyében készített legismertebb magyar mitológiai mű: IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854).
- 35 ERDÉLYI János, *Magyar népmesék*, Képes kiadás (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855); IPOLYI Arnold, „Erdélyi János: Magyar népmesék”, *Magyar Sajtó* 1, 82. sz. (1855). Ipolyi és gyűjtői a népmeséknek többnyire csak a tartalmi vázát rögzítették, kézirataikat Kálmány Lajos dolgozta át és tette közzé: IPOLYI Arnold, *Népmesegyűjteménye*, szerk. KÁLMÁNY Lajos (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1914). Ipolyi kéziratok népköltési gyűjteményének teljes kiadása: *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratok folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, kiad. BENEDEK Katalin, Magyar népköltészet tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).
- 36 MERÉNYI László, *Eredeti népmesék*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861), ARANY, „Eredeti népmesék”. MERÉNYI László, *Dunamelléki eredeti Népmesék*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1863–1864); Y. I. [ARANY László], „Dunamelléki eredeti Népmesék”, *Koszorú* 2, 1. félév, 9. sz. (1864): 209–212. Merényiről: DOMOKOS Mariann, „A mesegyűjtő Merényi László: Történeti források akadémiai kiküldetéséről”, in *Folklór és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben*, 139–163 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007).

A megfelelő narrációjú, egyszersmind hitelesnek ítélt szövegek felkutatása és felmutatása olyan nehézség elé állította a korai gyűjtőket, amely még később, a szaktudományos gyűjtéseknél is komoly problémát jelentett. Áthidalására a mesegyűjtők tehát azt a megoldást találták, hogy a kiemelkedő tehetségű mesemondók repertoárját és előadási stílusát vették alapul a mesegyűjtés- és szövegközlés során, majd a nyersanyagot minden esetben kiigazították, hogy „fésültebb legyen a kis falusi vadóc”.³⁷ A mesegyűjtés korai szakaszában nem az elhangzott szöveghez, hanem a mese elképzelt, ideáltipikus változatához képest értelmeződött a hitelesség. Kovács Ágnes Benedek Elek meséinek újraértékelése során világosan rámutatott arra, hogy a szaktudományos elvárások visszavetítése korábbi lejegyzésű korpuszokra merőben történetietlen és meddő hitelességi vitákhoz vezet, ugyanis valamennyi, 19. században tevékenykedő mesegyűjtő – bár különböző elképzések mentén – átdolgozott, kiegészített vagy stilizált meseszövegeket állított elő.³⁸ Ehhez képest újdonságot jelentett a szaktudományos folklorisztika szövegfelfogása, mely bár továbbra is a kiváló mesemondókat értékelte, és bizonyos szövegalkalakat megengedett, a szövegre nem mint megnevesítendő alapanyagra tekintett, hanem már hangsúlyosan dokumentatív igénnyel fordult a „nemes vad” felé.

2. Textológiai paradigmák és a szövegrögzítés technikai lehetőségei

A szövegalkotási eljárásokhoz tartozó stratégiák kialakítása és érvényesítése mögött összetett kulturális folyamatok húzódnak, melyek értelmezhetők az adott tudományág keretei között, vagy elhelyezhetők tágabb művelődés-, illetve technikatörténeti kontextusban is. A szövegkezelési gyakorlatokat egyfelől a népköltészetéről kialakított koncepciók (pl. nemzetépítés) határozzák meg, másfelől azonban a szöveg érzékelését, felfogását és a gyűjtési módszertan változását nagyban befolyásolják a szövegrögzítéshez rendelkezésre álló technológiai eszközök. Bár nem lehetséges torzításmentes lejegyzés, a népmesék iránti érdeklődés, mint láttuk, annak kezdetei óta a hiteles, autentikus szövegek előállítására törekszik.

A folklorisztikai szövegrögzítés felfogható úgy is, mint a *tökéletes másolat* létrehozására irányuló törekvés,³⁹ ezen elvárás megvalósítása azonban korszakonként meg lehetően eltérő módon valósul meg. Lauri Honko a folklor-textológiai paradigmák történetének három szakaszát különítette el, aszerint, hogy mikor mi állt az európai gyűjtők érdeklődésének középpontjában.⁴⁰ A magyar népmeseszövegek textualizáció-

37 Dömötör Sándor a korai gyűjtők szövegalkotási eljárásainak jellemzése kapcsán fogalmazott így: DÖMÖTÖR Sándor, „Bözdői György: A tréfás farkas, Bágyi János meséi”, *Ethnographia* 54 (1943): 87–88, 87.

38 Gaal György és Majláth János átdolgozta a népmeséket, Erdélyi János és Ipolyi Arnold másod- harmadkézből származó szövegekkel dolgoztak, Arany László, Benedek Elek és Jókai a meséiket a népmese stílusában írták meg. Részletesen: Kovács, „Benedek Elek...”.

39 Vö. BENDIX, *In Search of Authenticity...*

40 Lauri HONKO, „Thick Corpus, Organic Variation: an Introduction” in *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*, ed. Lauri HONKO, *Studia Fennica Folkloristica* 7, 3–28 (Helsinki: Finnish Literature Society 2000), 6–15.

történetének leírására is alkalmas e periodizáció, mely szerint az első időszakban a gyűjtői figyelem jellemzően a folklóralkotások feltételezett lényegi tartalmára (népszellem) irányult, a szöveg csak mint ennek ideáltipikus reprezentánsa számított az érdeklődésre. A prózaepika gyűjtése esetében ez úgy valósult meg, hogy szerkezeti-
leg teljesebb vagy a nemzeti önreprezentáció számára kiemelt jelentőségű szövegtípusokra irányult a figyelem. E korai, a szöveg iránti tényleges érdeklődést megelőző (*pre-textual*) szakasz a folklórisztika 19. század végi intézményesüléséig tartott.⁴¹ A következő korszakban a vizsgálatok középpontjába már egyértelműen a szövegek és variánsaik kerültek. Ezt a koncepciót szemléletében a földrajz-történeti módszer határozta meg, a gyakorlatban pedig a nagyarányú gyűjtés és forrásfeltárás, a variánsok sorozatának rendszerezése és összehasonlítása jellemzi. A 20. század második felétől uralkodó harmadik szakaszban ismét élesen megváltozott a fókuszpont, a szöveg helyett az előadó, illetve az előadás kontextusa vált érdekessé. A nemzetközi színtereken performatív fordulatnak nevezett szemléletváltás azt eredményezte, hogy a folklórra ne (vagy legalábbis ne kizárólag) a múlt művészi megnyilatkozásaiként tekintsenek a kutatók, hanem azt jellegzetes kulturális kontextusban szemlélve, egy dinamikus kommunikációs folyamat részeként értelmezzék. E megközelítésmód radikálisan átalakította, lényegében véve relativizálta a folklórisztika szövegek központú folklórfelfogását, a verbális jellemzők megragadása helyett az előadás szituációjának és kontextusának összetett leírására helyeződött át a hangsúlyt (*performance is king*).

Dacára annak, hogy e fordulat valóban jelentős változást hozott a szövegértelmezésben, a szöveg mint vizsgálati tárgy nem tűnt el a terep kutatásból.⁴² E helyütt csak utalni szeretnék arra, hogy magyar viszonylatban a mesélés társadalmi-kulturális beágyazottságát elemző irányzat korábban, az 1930-as évektől kezdve az Ortutay Gyula nevével fémjelzett budapesti vagy egyéniségkutató iskola jegyében bontakozott ki,

41 A szövegkezelési eljárások azonban e korszakon belül sem tekinthetők egységesnek. Gaal György vagy Majláth János eljárásai nem azonosíthatók például Kriza, de még Erdélyi János elképzeléseivel sem. A különböző gyakorlatokat triviálisan az eltérő népköltészet-koncepciók határozzák meg, de lényegi szempont az is, hogy az adott szöveg szerkesztője-kiadója milyen ismeretekkel rendelkezett a gyűjtött szövegekre vonatkozóan. A korai, tipikusnak mondható szöveggyűjtési módszer a gyűjtőhálózatok kiépítése és működtetése volt, a gyűjtést koordináló, a lejegyzett szövegeket összeszedő csúcserőtelmisségi kanonizálódott *gyűjtő*ként aki saját kapcsolathálóját mozgósítva tudott nagy arányú gyűjtéseket létrehozni. Ez a népmeseszövegek textológiájára vonatkoztatva a fontos következménnyel járt, hogy a népmese-szövegek kiadói gyakran időben és térben távol álltak a szövegek lejegyzőitől, a szövegeket lejegyző tényleges gyűjtő és a lejegyzett szövegeket kiadó szerkesztő a gyűjtés folyamatában külön-külön szerepköröket töltöttek be, eltérő szövegfelfogással, anyagismerettel, gyűjtési és szövegalakítási elvekkel.

42 Olyannyira nem, hogy egyes kutatók szerint a folklórszöveg megszerkesztésének folyamata e fordulatot követően is a korábbi, a standard szöveg létrehozására irányuló szövegalakítási hagyományt követi, csupán a kommentárok jellegét és volumenét érintette a változás. David E. GAY, „Inventing the Text...”, 107. Bővebben: Sakari KATAJAMÄKI and Karina LUKIN, „Textual Trails from Oral to Written Sources: An Introduction”, *RMN Newsletter: Special issue: Limited Sources, Boundless Possibilities Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts* 4, no. 7 (2013): 8–17. A beszélés antropológiája néven ismert tudományos irányzatról, mint a korábbi gyűjtési szemléletek meghaladásának lehetséges módjáról lásd összefoglalóan: KESZEG Vilmos, *A beszélés antropológiája* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság-BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet, 2018).

évtizedekre meghatározva a magyar mesekutatás és szövegközlés fő csapásirányát. Megjegyzendő továbbá, hogy e paradigmák nem egymást kiszorítva váltják egymást a tudománytörténetben, hanem bizonyos mértékig megfigyelhető keveredésük és párhuzamos egymás mellett élésük.

Mint már említettük, a népköltési gyűjtések módszertan-történetének a kutatási tárgyat és vizsgálati szempontokat kijelölő teoretikus elképzelései mellett van egy sokkal praktikusabb, technikátörténeti aspektusa is. Számos áttekintés készült a magyar népmesegyűjtés és -kutatás eredményeiről, ugyanakkor hiányzik a dokumentálás objektív feltételeinek történeti áttekintése.⁴³ Egy ilyen technológiai-módszertani megközelítésű összegzés a mesetextológia számára is nagyon tanulságos lehet, hiszen a rendelkezésre álló lejegyzési eszközök nem csupán a szövegrögzítés kereteit és lehetőségeit szabják meg, de alapvető hatással vannak a szövegazonosság-tudat alakulására, ami a hitelesség szempontjából kardinális kérdés.⁴⁴ A szóbeliség-írásbeliség eltérő sajátosságai miatt a mai értelemben vett szöveghű lejegyzés az olyan hosszú, prózaepikai műfajok esetében, mint amilyen a népmese vagy a monda, nem lehetséges a hangrögzítés technikai lehetőségei nélkül. Az azonban már kevésbé nyilvánvaló, hogy a szöveghűségre vonatkozó elképzeléseink is attól függenek, hogy hogyan érzékeljük, illetve hogy érzékeljük-e egyáltalán az eredeti és a „másolat” közti különbségeket. A szövegek eltéréseinek azonosításához szükség van az összevethetőségük lehetőségére. Ez a folklorisztika gyűjtési módszertanában akkor válik lehetségessé, amikor megjelennek azok a gyakorlatok, amelyek az *elhangzással egyidejű*, „tudományos” szövegrögzítést tesznek lehetővé, s a szubjektív lejegyzést vagy a szándékolt rekonstrukciót a tudatos dokumentáció igénye váltja fel. A népmeseszöveg-lejegyzések gyűjtési módszerainak alakulását alapvetően meghatározza az a felfogás, hogy a népmesének nincs állandó formája, ezért a népi elbeszélő stílus reprezentálására eleve nem is alkalmas a pillanatnyi előadást követő és az élőszó esetlegességeit (pl. kihagyások, nyelvbotlások, tévesztések) megjelenítő dokumentáció.⁴⁵ A gyűjtőkkel szembeni módszertani elvárások majd csak a 19. század második felében kezdenek érzékelhetően megváltozni, amikor a szubjektív, visszaemlékező-rekonstruáló gyűjtést kezdi felváltani az objektív dokumentáló gyűjtés.⁴⁶

43 E kérdést részletesen egy önálló dolgozatban vizsgálom, ehelyütt csupán a meseszövegek rögzítésére vonatkozó főbb eseményekre térek ki.

44 A szóbeliség szövegazonosság-tudatához lásd: RITÓÓK Zsigmond „Szóbeliség és írásbeliség: Az átmenet néhány görög tanulsága”, in *Kép, beszéd, írás*, kiad. NEUMER Katalin, 23–32 (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2003), 29.

45 „A népmesének nincs állandó formája, mint a népdalnak [...]”. GYULAI Pál, „Előszó”, in ARANY László, *Magyar népmese-gyűjteménye*, Arany László összes művei 4, 5–6 (Budapest: Franklin-Társulat, 1901).

46 Ortutay Gyula szerint Kálmány Lajos volt az első olyan néprajzi gyűjtő, aki az 1870-es évektől kezdve már nem irodalmi érdeklődéssel, hanem „az etnológus módszereivel” közeledett anyagához. ORTUTAY Gyula, „A magyar népköltési gyűjtemények története”, *Ethnographia* 50 (1939): 221–237, 235; ORTUTAY Gyula, „Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés”, *Szellem és Élet* 4 (1941):139–202. Kovács Ágnes azonban a hiteles népmesegyűjtés első kezdeményezőjeként számon tartott Kálmányról, mesekéziratának áttanulmányozása során azt állapította meg, hogy az ő szövegei sem hitelesebbek elődei lejegyzéseinél: „Szövegeit háromszor, négyszer is átírta, nemcsak a sajátjait, hanem Abafi dunántúli és Ipolyi

A mesegyűjtés két legkorábban alkalmazott szövegrögzítési (egyúttal szövegalkotási) eljárása az emlékezetből való lejegyzés és a mondatolás, azaz a diktálás volt. Az előbbi ugyan egységes stílust eredményezett, de a dokumentációs elv sérülésével járt, ehhez képest a mondatról mondatra való lejegyzés az elhangzotthoz viszonyítva pontosabb szöveget produkált, viszont kevésbé volt alkalmas az esztétikai igények kielégítésére. A mesterséges, lassított tempójú beszédsszituációban az előadás dinamikája is megváltozik, így a terjedelmes prózaepikai műfajoknál a szóbeli népmesét kimutathatóan meg is változtatja (egyszerűsíti, rövidíti). A 20. század elejére szilárdult meg az az álláspont, miszerint a mesét ugyanattól az előadótól többször meg kell hallgatni ahhoz, hogy ezek alapján hiteles változatot hozzon létre a gyűjtő, így a tollbamondást megelőzték az első hallás utáni vázlatos feljegyzések.⁴⁷ A magyar mesegyűjtés történetében a 20. század második feléig, a magnetofonos hangrögzítés általánossá válásáig a legelterjedtebb meseszöveg-gyűjtési technika az élőszó hallás utáni lejegyzése volt. A dokumentáló gyűjtés irányába történő szemléletváltásban mégsem a hangrögzítés, hanem a gyorsírás terjedése hozta az egyik első nagy fordulatot, melynek révén lehetővé vált a hosszabb szövegek szó szerinti lejegyzése.⁴⁸

Az összehasonlító szövegfolklorisztika alapjait megeremítő Katona Lajos a század utolsó évtizedében fejtette ki a mesegyűjtőre és a mesegyűjtés megvalósítására vonatkozó, általa követendőnek tartott szakmai-módszertani elvárásokat. Eszerint a gyűjtést előzetes ismeretszerzéssel kell kezdeni, a kielégítő adatrögzítésnek azonban csak előfeltétele a vizsgálati tárgy alapos ismerete, fő kelléke a tájszólás visszatükrözésére is alkalmas lejegyzési módszer, a sztenográfia használata.⁴⁹ Katona 1900-ban Robert Petsch német folklorista írása alapján a mesegyűjtővel szemben elvárt új módszertani szabályokat ismét, kifejtettebb formában összegezte. Lényege az önkényes változtatások tilalma és a lejegyzés betű szerinti hűsége:

csallóközi meséit is, – »szögedi« dialektusba, nem azért, hogy hamisítson, hanem minden valószínűség szerint azért, hogy népibbé tegye őket.” Kovács, „Benedek Elek...”, 432.

47 A gyűjtés módszeréről az 1910-es évek elején a Folklore Fellows magyar osztálya ismeretterjesztő előadásokat tartott és részletes gyűjtési útmutatót is közzétett: SEBESTYÉN Gyula és BÁN Aladár: „Tájékoztató a Folklore Fellows magyar osztályának országos gyűjtéséhez”, *Ethnographia* 23 (1912): 200–213; SOLYMOSSY, „Népdalgyűjtés, mesegyűjtés”, 286–287. Dégh Linda saját korai (1940-es évekre jellemző) mesegyűjtési gyakorlatáról szólva így írt: „[...] általában kétszer szoktam mesét meghallgatni: először a körülményeket jegyzem, a mese menetét vázlatosan s csak diktálásra külön a mese szövegét, másképp nem lehetne.” DÉGH Linda, „Válasz Banó Istvánnak”, *Ethnographia* 58 (1947): 90–98, 92. Kakasdi mesegyűjtésénél már magnetofonos felvételek készültek: *Kakasdi népmesék I: Palkó Józsefné meséi*, kiad. DÉGH Linda, Új magyar népköltési gyűjtemény 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955).

48 Franz Xaver Gabelsberger német sztenográfus dolgozta ki azt a módszert 1834-re, amelyet magyar nyelvre Markovits Iván alkalmazott. Gopcsa László, *A magyar gyorsírás története* (Szeged: Várnay László, 1917²).

49 KATONA Lajos, „A mesevizsgálat legközelebbi feladatairól”, in *Hunfalvy-album: Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői*, 218–227 (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891). Újraközölve: KATONA Lajos, *Irodalmi tanulmányai I.*, szerk. Császár Elemér, 200–215 (Budapest: Franklin-Társulat, 1912).

A gyűjtőnek manapság a maga énjét, a saját széptani és erkölcsi felfogását egészen félre kell tennie és *szolgai hűséggel mindazt, a mit hall és teljesen úgy feljegyeznie, a hogyan hallja*. Ezzel már kimondottuk azt a követelményt is, hogy az egyes darabokat *tájszólási hűséggel* kell feljegyezni. A hol pusztá töredéket hall a gyűjtő, a világért se egészítse ki azt valamely előtte ismerés párhuzamos darabból; a hol a mesélő egyéni, személyes vonatkozású dolgokat sző közbe, a gyűjtő ezeket ne törülje le az előadásáról, mert a tudomány az ilyen részleteknek is igen jó hasznát veszi s azokat értékük szerint becsüli [...] A betűszerinti hűség, a mely az illető elbeszélőnek a kiejtését is megőrizve tükrözteti a nép előadásmódját, elengedhetetlen [...].⁵⁰

A különböző gyűjtési elvek és szövegfelfogások egymás mellett élésére jó példa, hogy Gyulai Pál 1901-ben még a 19. századi gyűjtési szemlélet jegyében fogalmazta meg ellenérzéseit a gyorsírás terjedésével és mesegyűjtésben való alkalmazhatóságával kapcsolatban, melyet tökéletesen téves módszertani megoldásnak tekintett.⁵¹ Amikor Katona a népmesegyűjtés módszertanára vonatkozó tudományos elvárásokat megfogalmazta, szakmai körökben már közismert volt, hogy a gyorsírást kiválóan ismerő és magas szinten művelő (egyébként parlamenti gyorsíróként dolgozó) Vikár Béla évek óta e módszerrel folytat eredményes népköltési gyűjtéseket.⁵² A szaktudományos (lejegyzéssel egyidejű) módszertan kialakulása előtti gyűjtői szemléletben a népi kultúra ideáltipikus jegyeinek megragadása volt a cél, a jó gyűjtő a jó érzékkel rendelkező irodalmi stilizátor volt, míg a folklorisztika intézményesülése óta a terepen végzett, empirikus adatgyűjtés és az egyedi, konkrét jelenségek valóság-hű dokumentálása tételeződött alapelveként. A szöveg-hűség a mesegyűjtések történetében csak e szemléletváltás után, a századfordulón kezd tartalommal telítődni, amikor a 19. században még általánosan bevett gyakorlatok (erkölcsi-esztétikai szövegalkatás, a töredékek kiegészítése) már megengedhetetlen eljárásoknak minősültek.

Vikár Béla kitüntetett szerepet játszott a modern értelemben vett empirikus terepmunka meghonosításában. Ez a mesegyűjtésben nemcsak a gyorsírás alkalmazásával megváltozó szövegrögzítési elvek szigorodását hozta magával, de Vikár újítása volt az a

50 -A. [KATONA Lajos], „A népmesék feljegyzésének módjáról”, *Ethnographia* 1 (1900): 423–424, 424. Katona tudománytörténeti szerepéről lásd: LANDGRAF Ildikó, „A 24. óra szorításában: A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában”, *Ethnographia* 127 (2016): 503–519.

51 A meserögzítésre vonatkozó két markánsan eltérő nézőpont (irodalmi és folklorisztikai vagy esztétikai és dokumentatív) a népmeseszöveg-felfogások különbözőségén nyugszik: Gyulai a korábbi felfogást képviselve azt vallotta, hogy mivel a népmesének nincs állandó formája, ezért az ismert variánsok alapján a gyűjtőnek kell létrehozni a szerkezetileg teljes és esztétikailag értékes, ideális szövegváltozatot, míg az éppen intézményesülő folklorisztika arra az álláspontra helyezkedett, hogy adott típusú szöveg számú változatának szöveg-hű rögzítése kiadja a mesetípus absztrakt vázát, amit végső soron állandónak és vizsgálандónak tekint. GYULAI, „Előszó”, 5–6.

52 Vikár az 1880-as években somogyi falvakban gyűjtött, melynek során jelentős prózaepikai szöveget rögzített e módszerrel szó szerint. VIKÁR Béla, „Somogymegye népköltése”, *Ethnographia* 10 (1899): 25–34, 26. Gyűjtőtújáról szóló beszámolójában hangsúlyozta, hogy tudatosan szakított a korábbi stilizálást megengedő gyűjtési felfogással és ehelyett az élőszavas előadás szó szerinti dokumentálására törekedett: VIKÁR Béla, „Somogyi tanulmányútamról”, *Ethnographia* 2 (1891): 118–123, 119.

szövegfelfogás is, ami a népköltési gyűjtés közlése során az alkotás elválaszthatatlan részének tekintette az adatközlőre, a gyűjtés helyére és idejére vonatkozó adatokat.⁵³ Vikár emellett előfutára volt a kép- és hangrögzítéssel kiegészített adatrögzítésnek is.⁵⁴ Az általa bevezetett fonográfos gyűjtés leginkább a népzene kutatás terén hozott áttörést, a mesegyűjtésben kisebb jelentősége van a csupán néhány percnyi anyagok rögzítését lehetővé tevő viaszhengereknek, ugyanakkor a meseszövegazonosság-tudat alakulására is minden bizonnyal hatással voltak a prózaepikai hangrögzítéssel való kísérletei.⁵⁵ A fonográf technikai adottságai miatt (rövid, nem tiszta felvételek, a viaszhenger sérülékenysége, természetellenes testtartásban való előadás) a mesegyűjtésben nem vált elterjedt eszközzé. Az 1930-as évektől folklórisztikai hangrögzítés céljaira is alkalmazott gramofon szintén nem tagozódott be a mesegyűjtés módszertani eszköztárába, a helyszíni gyűjtésekben nem hozhatott áttörést, a fennmaradt néhány értékes népmesei lemezfelvétel tudománytörténeti jelentősége, hogy ezek a legkorábbi teljes hangzó meseanyagaink.⁵⁶

A második világháború után kezdett terjedni nálunk a *magnetofonos* szöveggyűjtés, mely általánosság az 1960-as években vált, újabb fordulatot hozva ezzel a népmeserögzítés történetében.⁵⁷ Kovács Ágnes az akkor még újszerű magnós gyűjtés módszertanáról a következőképpen szól:

53 A gyűjtési adatokkal kiegészített egyik legkorábbi meseszöveg-közlésünk: VIKÁR Béla, „A vasóru banya”, *Magyar Nyelvőr* 28 (1899): 42–46. („*Szent-Márton* [Szilvásszentmárton, Somogy m.], *Farkas Ferenc elbeszélése, 1885*”). E textológiai felfogást következetesen érvényesítette kiadott gyűjteményében is: *Somogymegye népköltése*, gyűjt, jegyz., VIKÁR Béla, Magyar népköltési gyűjtemény 6 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1905).

54 Vikár terepmunka-felfogásának és gyűjtési elveinek újszerűségéről lásd: LANDGRAF Ildikó, „Régi nyomokon és új utakon: Hagyománykövetés és újszerűség Vikár Béla folklórgyűjtéseiben és szövegközléseiben”, in *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék”: Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. SZAKÁL Anna és TEKEI Erika, 157–171 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020).

55 Közismert, hogy Vikár 1896-ban, a Borsod megyei Csincsetányán kezdte meg fonográfos gyűjtéseit, ám még szakmai berkekben sem köztudott, hogy a Néprajzi Múzeumban őrzött viaszhengereken maradt fenn néhány mesefelvétele is. A közelebről nem ismert gyűjtésekből két rövid szövegrészlet online is elérhető (Néprajzi Múzeum Hangtár NM H 441, 2. 35 mp; NM H 442, 2:28 mp, hozzáférés: 2021.11.26, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.12.php?bm=1&kv=866433&nks=1>). Itt kell megjegyezni, hogy Vikárnak nemcsak a mesemondó hangjának legkorábbi megörökítését köszönhetjük, de a mesélési szituáció fényképen való első dokumentálását is. Felesége, Krekács Júlia segítségével somogyi gyűjtésük során rögzítették, ahogyan a Zselicben Farkas Ferenc a hallgatósága körében mesélt. Egyébként a mesegyűjtés alkalmának szintén az első képi dokumentálása ez a felvétel, ugyanis maga a gyűjtő is látható rajta. (A felvétel lelőhelye: MTA KIK Kt. MS 5067/25–26, a készítés ideje: 1889[?].)

56 A Néprajzi Múzeum és a Magyar Rádió közös vállalkozásaként az 1930-as évek végén kezdte meg nagyszabású hanglemez-felvételek elkészítését (Patria-sorozat), melynek része a magyar nyelvterület változatos pontjairól származó hús népmese-felvétel is. A rádiós lemezfelvételeket eredetileg írásos dokumentációval együtt tették volna közzé, e felvételekről azonban nem készült lejegyzés. ORTUTAY Gyula, „Népmese, népdal, néprajzi hanglemez”, *Magyar Szemle* 34, 11. sz. (1938): 271–281; VOIGT Vilmos, „Hús magyar népmese a Patria-hanglemezokről”, in *Patria: Magyar néprajzi felvételek 1937–1942: A felvételek története és dokumentumai*, szerk. SEBŐ Ferenc, 35–44 (Budapest: Hagyományok Háza, 2010). A kiadvány melléklete a népmesei felvételeket tartalmazó CD.

57 A magnetofont elsőként rendszeresen Faragó József és a spontán beszéd-rögzítés módszertanát a dialektológiai kutatások számára kidolgozó Hegedűs Lajos használta, erről lásd a kortárs beszámolót:

A hivatásos mesegyűjtők úgy szoktak eljárni, hogy mindent leírnak hangszerinti ejtéssel – már amennyire ez kézírásos feljegyzés esetén lehetséges, – ezt az első lejegyzést letisztázzák s maguk vagy nyelvész szakember redukálja a szöveget a mai helyesírás szabályai szerint, ami annyit jelent, hogy átírják szószerinti, de nem hangszerinti hűséggel.⁵⁸

Az útmutató szerint az átírás során a szó alakján, a szavak sorrendjén nem lehetett változtatni, azonban bizonyos, nem önkényes módosítások ekkor is megengedettek voltak. A 20. század második felének mesegyűjtéseire általánosságban az jellemző, hogy elváltak egymástól a minden korábinál hitelesebb eredeti feljegyzések és azok közlésre szánt, továbbra is szerkesztett változatai, utóbbit egyfajta redukált szövegűséget képviselő elnagyolt fonetika, a hibák és tévesztések kommentált kiigazítása, valamint az illetlen szöveghehelyek elhagyása jellemezte.⁵⁹ Összességében úgy tűnik, hogy a szaktudományossá váló gyűjtési módszertanban a meseszövegeket érintő alakítási eljárások nem megszűntek, csupán szabályozott keretek közé szorultak. A szövegek gyűjtésére/lejegyzésére és kiadására eltérő szövegrendezési elvárások érvényesek, e szempontot is érdemes valamennyi publikált népmeseszöveg értelmezésekor figyelembe venni.

4. Szövegkiadás és a genetikus szemlélet

A fentiekben azt igyekeztem bemutatni, ahogyan a mindenkori általános folklórfelfogás, a gyűjtés elvei és technikai, valamint a gyűjtő egyéni érdeklődése és felkészültsége meghatározza a lejegyzett népmesékből konstruálódott szövegkorpust. Ami a kiadott magyar népmeseszövegek textológiáját illeti, e helyütt nincs mód az elmúlt két évszázad publikációs gyakorlatának részletes ismertetésére, csupán néhány jellegzetességre, valamint a filológiai-textológiai szempontból jelentősebb munkákra szeretnék utalni a teljesség igénye nélkül.⁶⁰ Az európai meseszöveg-kiadás etalonja a 19. században Ja-

Kovács Ágnes, „Dégh Linda: *Kakasdi népmesék*”, *Ethnographia* 67 (1956): 183–184, 184. Külön is meg kell említeni a Hegedűs Lajos Archivumban található nyelvészeti és folklorisztikai szempontból egyaránt értékes, az 1940-es és az 1950-es években rögzített felvételeket, melyek között található Palkó Józsefné bukovinai székely mesemondó 15 meséje is. Palkóné meséit DÉGH Linda tette közzé: *Kakasdi népmesék...*

58 Kovács Ágnes, *Népmesegyűjtés...*, 16.

59 A folklórszövegek textológiájának komplexitását jellemzi, hogy a gyűjtés és a kiadás mellett külön problémát jelent az archiválás feladata. A részletesebb első lejegyzés és az ez alapján redukált szövegközlésre vonatkozó elképzelések mögött az a feltevés áll, hogy az eredeti gyűjtési dokumentációk viszszerkeszthetőek. Külön tanulmány tárgya lehetne e problémakör áttekintése.

60 A magyar folklór textológiai kérdéseit és feladatait Voigt Vilmos többször is tárgyalta, ezekben az írásaiban a mesekutatás eredményeit is érinti: VOIGT Vilmos, „A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai”, *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 12, 42–43. sz. (1980): 19–47; VOIGT Vilmos, „Népköltési gyűjtemények hasonmás kiadásai és ezek problémái”, *Irodalomtörténet* 71 (1990): 173–180; VOIGT Vilmos „A mai magyar folklór textológia kérdései”, *Irodalomtörténet* 82 (1999): 298–306; VOIGT Vilmos, „A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 356–366. VOIGT Vilmos, „Vannak-e »régie magyar textológiai« problémák a mai magyar folklorisztikában?”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. má-*

cob és Wilhelm Grimm *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteménye volt, amelynek első megjelenése (1812/1815) után még a fivérek életében, változó tartalommal számos további kiadása látott napvilágot.⁶¹ A magyar mesegyűjtők és -közlők számára is irányadó volt a Grimm-modell, munkásságuk ösztönözte többek között Gaal Györgyöt és Ipolyi Arnoldot, a Wilhelm által megformált mesei elbeszélő mód volt többek között Arany László számára a stílusideál. Grimmék újítása volt a kommentárral kiegészített meseszöveg-közlés, ami a század második felében a tudományos igényű magyar mesekiadásoknak is elválaszthatatlan részévé vált. A fivérek a mesékhez mellékelt jegyzeteikben módszeresen jelezték azt, hogy milyen forrásokat használtak, és milyen átalakításokat hajtottak végre a mesék megszövegezése során. A magyar meseszöveg-kiadás történetében az első olyan gyűjtemény, amelyben népmesék jegyzetekkel kísérve jelentek meg, Kriza János székely népköltési gyűjteménye volt (1863).⁶² A *Vadrózsák*ban mindössze húsz mese jelent meg (ez a kéziratos anyag töredéke). Az ezekre vonatkozó kommentárokból Kriza a mesék korábban publikált magyar variánsaira, Gaal György, Erdélyi János és Arany László gyűjteményeire utalt, ezen kívül a korban kivételes módon név szerint megemlített néhány mesemondót is. Krizánál a szövegek műfaji rendben szerepelnek, a meséket táji osztályozásban közölte, és minden korábbi törekvésnél nagyobb hangsúlyt fektetett a székely nyelvjárási sajátosságok érzékeltetésére.⁶³ Vállalkozása a maga korában kiemelkedő jelentőségű volt, sajnálatos módon a *Vadrózsák* általa kiadni tervezett, a prózaepikai műfajokat bemutató második kötete nem készült el.

Mire Kriza munkája megjelent, már előkészületben volt a magyar népköltészet első reprezentatív forráskiadvány-sorozata, a *Magyar népköltési gyűjtemény* (MNGy), mely a Kisfaludy Társaság égisze alatt végül csak 1872-ben indult meg, és amely a magyar nyelvterület változatos pontjairól, különböző gyűjtésekből tett közzé szövegeket. Az 1924-ig 14 kötetben megjelent sorozatban regionálisan és műfajok szerinti elrendezve kaptak helyet a különböző gyűjtői-szerkesztői koncepciók mentén közölt népkölté-

jus 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 423–434 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

61 A Grimm-mesék keletkezéstörténetéről összefoglalóan: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in *A Grimm meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2015).

62 Az 1840-es években a magyar népmese-közlések megindításában és a műfaj honi értelmiséggel való elfogadtatásában Erdélyi János játszott úttörő szerepet. Nevéhez fűződik az első jelentős népköltési antológia, melynek valamennyi kötete tartalmaz mesét is, valamint az első magyar nyelvű műfajspecifikus mesekötet, ez utóbbi azonban jegyzeteket egyáltalán nem ad, az előbbi pedig csak általános forrásjegyzéket közölt. ERDÉLYI János, szerk., *Népdalok és mondák*, 3 köt. (Pest: Beimel József, Magyar Mihály, 1846–1848); ERDÉLYI János, *Magyar népmesék* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855). Részletesen: GULYÁS Judit, „Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* meséi és mesegyűjtői”, in SZAKÁL és TEKEI szerk., *„Tenger fenekéről...”, 51–100.*

63 KRIZA János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, szerk. KRIZA János (Kolozsvár: Stein, 1863). Az előszóban beszámol a gyűjtemény keletkezéséről, ezen túl a kötetben a székely nyelvjárásokról szóló önálló tanulmány és tájszótár is helyet kapott.

si gyűjtések.⁶⁴ E sorozaton belül formálódtak és szilárdultak meg a tudományos meseszöveg-közléssel szembeni elvárások, noha az első kötetek szöveggondozására még a stilizálás erősen jellemző. Bár az MNGy-ben kimondottan a mesét középpontba állító kötet csupán három jelent meg, a sorozat szinte minden kötetében található recens vagy történeti anyagból válogatott népmeseszövegek. Általánosságban elmondható, hogy a gyűjtött mesék közlésre való kiválogatásának fő szempontja az újdonság volt: a korábbi magyar nyelvű kiadványokban kevésbé képviselt mesei alműfajok, típusok, motívumok vagy nyelvi megfogalmazások előnyt élveztek a szerkesztés során. (Ez a magyarázata annak, hogy a szerkesztők miért tették félre a 19. századi gyűjtési mozgalmak során keletkezett kéziratok – és jobbára azóta is kiadatlan – meselejegyzések tekintélyes részét.) Már az első kötettől kezdve elvárás volt a dialektus és a nyelvjárási jellegzetességek érvényesítése, melyet nem mindig tudtak következetesen megvalósítani, illetve a szövegek származási helyének adatolása és elterjedtségére vonatkozó jegyzetek közlése. Újdonságot hozott Vikár Béla már említett somogyi kötete (1905), mert törekedett arra, hogy valamennyi meseszöveg mellett a gyűjtés helyén túl az adatközlő neve következetesen megjelenjen, illetve az innovatív gyűjtési módszerek segítségével deklaráltan is a szó szerinti hűségre. Berze Nagy János etnikai-regionális mesekötetének különlegessége az, hogy a közölt palóc szövegek nagy része egyetlen faluból, a Heves megyei Besenyőtelekről való. A gyűjtő-szerkesztő módszeres volt abban a tekintetben, hogy igyekezett megadni a mesélők társadalmi státuszát és foglalkozását is, a szövegek lejegyzési technikáját illetően azonban már kevésbé volt következetes.⁶⁵

A 20. századi szövegfolklor centrális kiadványsorozata az Ortutay Gyula által 1940-ben megindított, jellemzően prózafolklor (főként meséket és mondákat) tartalmazó *Új magyar népköltési gyűjtemény* (ÜMNGy, szerkesztői Ortutay után Kovács Ágnes, majd Nagy Ilona). A sorozat 2002-ig megjelent 26 kötete az egyéniségkutató iskola szemléletét tükrözi, nagy újítása az, hogy a korábban hangsúlyos regionális-etnikai gyűjtések mellett egy-egy előadó repertoárjának teljes bemutatására törekedtek. A budapesti mesekutató iskola recens meseanyagra kidolgozott módszere alapján a kiadványokat minden korábbinál terjedelmesebb tanulmányok kísérik, melyekben az előadó személyére, életútjára, világnézetére, lakhelyére és szociokulturális közegére vonatkozó leírások olvashatók. A meseszöveg-közlések korábbi irodalmi, majd nyelvészeti elvárásait e kötetekben hangsúlyosan a szociográfiai megközelítés egészíti ki, a kísérő jegyzetek a meseszövegek hazai és nemzetközi párhuzamaira, keletkezésére és sajátosságainak leírására vonatkoznak. A sorozatban közölt gyűjtések hatalmas új anyagot hoztak felszínre, azonban az első köteteket leszámítva módszertani újítást nem igen képviselnek.⁶⁶

64 Az MNGy szerkesztői kezdetben Gyulai Pál és Arany László voltak, az utóbbi felelt a prózai szöveganyagért, a negyedik kötettől Vargha Gyula látta el a szerkesztői feladatokat, majd pedig Sebestyén Gyula.

65 „Legnagyobb részét [a meséknek D. M.] mindjárt a hallomás után, ott a helyszínén papírra vettem, másrészét pedig emlékezetből írtam le.” Ennek ellenére Katona Lajos a mesék előadási módjáról elismeréssel szól. Vö. *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyéből*, gyűjt. BERZE NAGY János, jegyz. KATONA Lajos, Magyar népköltési gyűjtemény 9 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1907).

66 ORTUTAY Gyula, kiad., *Fedics Mihály mesél*, Új magyar népköltési gyűjtemény 1 (Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet 1940); *Kalotaszegi népmesék*, kiad. Kovács Ágnes, 2 köt. Új magyar népköltési gyűjtemény 5–6 (Budapest: Magyarságtudományi Intézet, 1943); DÉGH, *Kakasdi népmesék...*

2001-ben indult útjára Magyar Zoltán szerkesztésében a *Magyar népköltészet tára* elnevezésű kiadványsorozat, mely szemléletében az ÜMNGy szövegközlési hagyományait folytatja, ugyanakkor a recens gyűjtések mellett e sorozat a történeti meseanyagok megjelenésére is lehetőséget biztosít. Ez azért figyelemre méltó, mert a történeti prózafolk-lór-szövegek koncepciózus kiadása a magyar folklorisztika nagy adósságai közé tartozik. Utaltunk már arra, hogy a történeti meseszövegek tudományos szempontok szerint elgondolt közzétételének nálunk nem alakult ki követendő hagyománya, a létező néhány kiadvány többsége a kritikai szempontok figyelembevétele nélkül készült forráskiadás vagy a legelemibb filológiai adatokat sem nyújtó népszerűsítő szövegközlés. Kivételt jelent ez alól Szabó Sámuel és gyűjtőkörének hagyatéka, amelyet Olosz Katalin kísérelt meg kritikai igénnyel, mintaszerű szöveggondozással rekonstruálni mely bár nem mesegyűjtemény, jelentős mesei anyagot tartalmaz 19. századi diákgyűjtők lejegyzéséből.⁶⁷

Végezetül egy olyan szempontot szeretnék felvetni, amelynek tovább gondolása és módszeres érvényesítése talán hasznos lehet a jövőbeli népmeseszöveg-publikációs tervek megfogalmazása és megvalósítása során. Bár a népköltési gyűjtemények *keletkezésére* reflektáló szemlélet a történeti meseszöveg-kiadásban a legutóbbi időkhöz egyáltalán nem érvényesült, amellyel szeretnék érvelni, hogy a folklorisztikai gondolkodástól mégsem teljesen idegen a genetikai szemlélet. Az első kritikai kiadásnak szánt népköltési szövegközlés Sebestyén Gyula gondozásában 1911-ben, Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából jelent meg, ez volt a *Vadrózsák* második kiadása.⁶⁸ Sebestyén a *Vadrózsák* 1863-as első kiadását „érinthatetlen kánonszövegnek” tekintette,⁶⁹ melyet bevezetővel és tudományos jegyzetekkel egészített ki, ezen kívül közölte Kriza önéletrajzát, arcképét és nem mellékesen Kriza Gyulai Pállal folytatott levelezésének néhány darabját.⁷⁰ Bevezetőjében hosszasan ismertette a gyűjtemény keletkezésének történetét, a mellékletként közzétett levelek pedig Kriza textológiai eljárásainak dokumentumaiként szintén a kötet létrejöttének kontextusában értelmeződtek. Sebestyén ezzel a gyakorlatával hagyományt teremtett, ugyanis Kriza János gyűjtéseit a későbbi közreadások során is (eltérően más korpuszoktól) jellemzően a gyűjtői levelezés folklorisztikai érdekű darabjainak kiegészítésével gondolták el.⁷¹ Úgy vélem, hogy a kiadásra váró történeti me-

67 SZABÓ Sámuel, *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*, Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát kiad. OLOSZ Katalin (Budapest: Marosvásárhely: Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, 2009).

68 KRIZA János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény I. rész.*, 2 köt. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerk. SEBESTYÉN Gyula, Magyar népköltési gyűjtemény 9–10 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1911).

69 „[...] hangsúlyoznom kell, hogy a sok tekintetben hibás, de nagy és értékes multtal bíró első kiadás teljes egészét érinthatetlen kánonszövegnek tekintettük”. SEBESTYÉN Gyula, „Emlékezés Kriza Jánosra”, in KRIZA, *Vadrózsák...*, 1:VII–XXII, XIX.

70 A népmesékre vonatkozó hazai és nemzetközi összehasonlító jegyzeteket eredetileg Katona Lajos írta volna meg, 1910-ben bekövetkezett halála miatt azonban Berze Nagy János és Kálmány Lajos segítségével Sebestyén Gyula készítette el. KRIZA, *Vadrózsák...*, 2:458

71 Példaként említem, hogy Kriza János kéziratok hagyatékának felhasználásával készített Kovács Ágnes és Gergely Pál egy Kriza-antológiát, melynek függelékében nem csupán a levelezésből közöltek válogatást, de figyelmük kiterjedt a Kriza-gyűjtőhálózatába tartozó egyes gyűjtőkre is. A kötet szerkesztői Kriza egy kiemelt gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak a naplójegyzeteit is fontosnak tartották a gyűjtött szövegek mellékleteként közzétenni, amellyel a gyűjtemény létrejöttének kontextusában ér-

sekorpuszok, különös tekintettel a klasszikus magyar népmeseszöveg-gyűjtemények első vagy újra közléseiben a legnagyobb kihívás éppen ennek a genetikus szemléletnek módszertanná formálása és következetes, szövegszintű érvényesítése. Azaz a korábbinál stabilabb folklorisztikai szövegfogalom alkalmazásával annak a folyamatnak a láttatása, melynek során a gyűjtők és szerkesztők különféle szövegrendezési és -alakító eljárások érvényesítésével létrehozták a népmese írott szövegváltozatát. Ennek érzékeltetésére tettünk kísérletet az Arany család kiadott és kéziratos meséinek szinoptikus kiadásával.⁷²

Summary

MARIANN DOMOKOS

Textual concepts and textological practice of folklore studies

The primary and for a long time the only way of acquiring ethnographic-folkloristic knowledge was recording, archiving, systematization and publication of textual data from the living tradition. Nevertheless, folklore has no explicit and definitive textual concept. Instead, in practice, we find that the procedures for capturing and publishing folklore texts are characterized by distinctively layered, historically variable, and essentially intuitive text perceptions and text interpretation strategies. The inherent uncertainty surrounding the definition and interpretation of folklore and folk poetry texts stems from the fact that the comprehensibility and reproducibility of the object of study (the tradition maintained by the orality) is problematic in itself. The paper seeks to describe in general terms the textual dilemmas in the collection, writing, publication and interpretation of folklore works, focusing on the concept of the text. The author consciously turns to the historicity and origin of folklore texts and takes into account the philological-textological tradition of folklore studies. She argues that a new, process-based and collector-centered text concept can provide a thought-provoking direction for solving many folklore textual problems.

telmezett aktív gyűjtői közreműködésére irányították a figyelmet. Vö. KOVÁCS Ágnes és GERGELY Pál, kiad., *Székely népköltési gyűjtemény: Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból*, szerk., 2 kötet. (Budapest: Magvető Kiadó, 1956). Olosz Katalin Kriza szétszórt hagyatékának közreadásakor a korábbi Kriza-kiadások szerkesztőinél sokkal tudatosabban fordult az egyes gyűjtők szerepének érzékeltetésére: OLOSZ Katalin, *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok: Második kötet*, Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát kiad. OLOSZ Katalin (Kolozsvar: Kriza János Társaság, 2013). Nem meglepő, hogy a gyűjtőhálózatok működésének pontosabb és teljesebb feltárására irányuló újabb törekvések is a Kriza-értelmezés ezen hagyományából nőttek ki: SZAKÁL Anna, „Így nőtt a fejemre a sok vadrózsa...”: *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* (Kolozsvar: Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, 2012); SZAKÁL Anna, *Önfejtő unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő: Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka*, kiad. SZAKÁL Anna, közköltészeti jegyz. Csörsz Rumen István (Kolozsvar: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020).

72 Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratos mesegyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikái kiadása, kiad. DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018). Részletesen lásd: GULYÁS Judit, „nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb»: Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról”, *Helikon* 67 (2021): 121–152.